

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Marcin Mleczak
(Uniwersytet Jagielloński, Kraków)

SEGMENTY SPOŁECZNE HISZPAŃSKIEJ RESTAURACJI

Abstract

SOCIAL SEGMENTS OF THE SPANISH RESTORATION (1874–1931)

The article analyses two public institutions during the time of the Spanish Restoration (1874–1931): the Catholic Church and the army. This era has earned the appellation of ‘the black legend’, which was largely due to the actions of these two institutions. In reality, this period was actually very different from the caricatured vision of the common rule of the aristocracy, the military and church hierarchy. On the contrary, relations between these three groups were complex and often led to conflicts. Analysing these phenomena and the dynamics of social conflicts through the perspective of Marxist class analysis appears futile. Research using the concept of social segments, as developed by British sociologist Michael Mann, is much more promising, as is presented in the article.

Key words: praetorianism, Spanish Restoration (1874–1931), the Church, Primo de Rivera’s dictatorship, Alphonso XIII of Spain.

Słowa kluczowe: pretorianizm, hiszpańska Restauracja (1874–1931), Kościół, dyktatura Primo de Rivery, Alfons XIII.

Okres Restauracji (1874–1931) należy do najistotniejszych epok w najnowszych dziejach Hiszpanii. Wówczas to dokonały się przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne, które znacząco zaciążyły na całych XX-wiecznych dziejach kraju. Powolny, acz stały rozwój ekonomiczny doprowadził do znacznego umasowie-

nia polityki¹ – parlamentaryzm patrycjuszowy zaczął ustępować miejsca ogólnonarodowym partiom politycznym. Przegrana wojna ze Stanami Zjednoczonymi (1898) skutkowałą utratą resztek nowożytnego imperium kolonialnego. Jednak już kilkanaście lat później państwo zaangażowało się militarnie w Maroku, włączając się ponownie – na miarę swoich skromnych możliwości – w grono nosicieli „brzemienia białego człowieka”². Równocześnie klęska z końca wieku doprowadziła do popularyzacji nowych koncepcji ideologicznych – intelektualistów z tak zwanego Pokolenia ’98 wzywali do regeneracji zacofanego narodu (*regeneracionismo*)³.

Stosunkowo długo publicyści, a później historycy, widzieli główny problem Restauracji w tak zwanym kacykizmie. Ów typ relacji patron–klient prowadzić miał do absolutnej wręcz korupcji życia publicznego. Dzisiaj badacze podkreślają zarówno negatywne, jak i pozytywne strony tego sposobu organizacji życia politycznego i społecznego – osadzają także ów fenomen na tle reszty Europy. Hiszpania nie była wyjątkiem wśród państw kontynentu i podobne struktury dostrzec można bez problemu nie tylko w innych krajach Południa (Włochy), ale również w bardziej rozwiniętej Francji, będącej wzorem dla iberyjskich intelektualistów.

Postrzeganie hiszpańskiej polityki przez pryzmat kacykizmu prowadziło przez wiele lat do pokładania zbyt wielkiej wagi w jej klasowym charakterze. To z kolei wiodło do uproszczonej interpretacji zachowania pewnych instytucji, takich jak Kościół czy wojsko, które miały stanowić po prostu narzędzie posiadaczy ziemskich. Jednak analiza ich składu osobowego sugeruje konieczność większego zniuansowania. W obu wspomnianych przypadkach pomocna wydaje się koncepcja segmentów społecznych. Michael Mann charakteryzował ją w następujący sposób:

Klasy pozostają w relacji wertykalnej – klasa A jest nad klasą B, eksploatując ją. Jednak inne grupy pozostają w horyzontalnym konflikcie z innymi. Podążając za antropologicznymi sformułowaniami, nazywam tego typu grupy segmentami. Członkowie segmentu pochodzą z różnych klas społecznych – jak w przypadku plemienia, rodu, relacji patron–klient, społeczności lokalnej, przedsiębiorstwa gospodarczego etc. Segmenty rywalizują

¹ D. Ringrose, *Spain, Europe and the „Spanish Miracle” 1700–1900*, Cambridge 1998; B. Martin, *The Agony of Modernization. Labor and Industrialization in Spain*, Ithaca 1990.

² S. Balfour, *The End of the Spanish Empire 1898–1923*, Oxford 1997.

³ E. Storm, *The Rise of the Intellectual Around 1900: Spain and France*, „European History Quarterly” 32, 2002, no. 2, s. 139–160.

między sobą horyzontalnie. W ludzkich społeczeństwach klasy, sekcje i segmenty krzyżują się między sobą i osłabiają wzajemnie⁴.

Postrzeganie armii i Kościoła instytucjonalnego jako segmenty ułatwia zrozumienie trudności, przed jakimi stanęli politycy dobrego Restauraacji. Pozwala też na dostrzeżenie dalekosiężnych skutków zmian, jakie zaszły w tym okresie.

Chronologia Restauraacji

Monarchia Burbonów została obalona w 1868 r.⁵ Próby wprowadzenia bardziej liberalnej monarchii konstytucyjnej okazały się fiaskiem – Amadeusz Sabaudzki abdykował, rozpoczynając krótkotrwały epizod tak zwanej I Republiki. Ta z kolei została zniszczona przez wystąpienie armii w grudniu 1874. Wkrótce do kraju przybył Alfons XII, syn zdetronizowanej przed kilku laty Izabeli II. Jednak prawdziwym architektem przyszłego systemu politycznego stał się Antonio Cánovas del Castillo. W 1876 r. uchwalona została nowa konstytucja, zaś kilka lat później rozpoczął się okres tak zwanego *turno pacífico* – rotacji władzy między dwoma ugrupowaniami: konserwatywnymi liberałami i liberałami⁶.

Stworzona przez Cánovasa konfiguracja polityczna zaczęła zmieniać się na skutek wstrząsów międzynarodowych i wywołanych nimi przemian społecznych (wojna 1898 r., I wojna światowa)⁷. Istotne były także przemiany pokoleniowe – Alfons XII zmarł w 1885 r., Cánovas został zamordowany przez terrorystę w 1897, zaś nestor liberałów Práxedes Sagasta odszedł w 1903 r. Młodszy politycy, jakkolwiek nie brakowało wśród nich postaci wybitnych (Antonio Maura, José Canalejas, Francisco Cambó), nie cieszyli się autorytetem podobnym do swoich poprzedników. Dotyczyło to również regentki Marii Krystyny i przede wszystkim Alfonsa XIII.

⁴ M. Mann, *Sources of Social Power*, vol. 2, Cambridge 1993, s. 8.

⁵ Podstawową syntezą dotyczącą tego okresu pozostaje: R. Carr, *Spain 1808–1975*, Oxford 1982. Warto konsultacji są również nowsze ujęcia: C.J. Esdaile, *Spain in the Liberal Age: From Constitution to Civil War 1808–1939*, Oxford 2000; J. Alvarez Junco, A. Shubert (eds.), *Spanish History Since 1808*, New York 2004; M. Vincent, *Spain 1833–2002. People and State*, Oxford 2007.

⁶ Jedno z ważniejszych opracowań tego okresu: M. Martínez Cuadrado, *Restauración y crisis de la monarquía (1874–1931)*, Madrid 1991.

⁷ F.J. Romero Salvado, *Spain 1914–1918. Between War and Revolution*, London 1999.

Ten ostatni, chętny do osobistych ingerencji w sprawy państwowe, udzielił w 1923 r. wsparcia gen. Miguelowi Primo de Riverze⁸. Jego dyktatura trwała do 1930 r. – późniejsze próby powrotu do parlamentaryzmu okazały się nieudane. Wybory municypalne z 1931 r. potwierdziły utratę legitymizacji przez monarchię. 14 kwietnia proklamowana została Republika.

Restauracja i wojsko

Burbonów do władzy przywrócił przewrót wojskowy pod przywództwem gen. Martineza Camposa. Ten rozwój wypadków był nie po myśli Cánovasa, pragnącego ukroćć obecną od kilku dziesięcioleci tendencją armii do ingerowania w politykę⁹. Również Alfons XII przyznawał przed zaprzyjaźnionym niemieckim dyplomata, że powrót cywilnej supremacji należał do jego największych marzeń¹⁰. Przez pierwsze dekady, mimo powtarzających się incydentów, wydawało się, że projekty architektów Restauracji zostały zrealizowane.

Wyżsi oficerowie, którzy we wcześniejszym okresie próbowali oddziaływać na politykę za pomocą *pronunciamientos*, zostali skutecznie włączeni w elitę rządową. Aż 30% ministrów w okresie 1875–1902 pochodziło z szeregów wojska – liczba ta sprawia wszakże mniejsze wrażenie, gdy weźmie się pod uwagę, że na 35 ministrów, o których mowa, 30 obsadzało wyłącznie resorty wojny i marynarki¹¹. Wielu generałów, mimo skłonności do populizmu, stało się konsekwentnymi obrońcami parlamentaryzmu – przykładowo Valeriano Weyler, nestor korpusu oficerskiego i bohater wojny kubańskiej, ostro krytykujący dyktaturę Primo de Riveri.

Dużo bardziej destabilizującym elementem były młodsze kadry, których nie dało się zaspokoić miejscami w rządzie i Kortezach. Korpus oficerski był prze-

⁸ Howard do Curzona, 22 września 1923, National Archives (Kew) [dalej: NA], FO 371/9490/96.

⁹ Dobre wprowadzenie w tematykę: E. Christiansen, *The Origins of Military Power in Spain 1800–1854*, Oxford 1967; G. Cardona, *El problema militar en España*, Madrid 1990.

¹⁰ E.R. Beck, *A Time of Triumph and of Sorrow: Spanish Politics during the Reign of Alfonso XII, 1874–1885*, London 1979, s. 49.

¹¹ Na temat kompozycji rządów: J.J. Linz, M. Jerez, S. Corzo, *Ministers and Regimes in Spain: From the First to Second Restoration, 1874–2002*, [w:] P. Tavares de Almeida, A. Costa Pinto, N. Bermeo (eds.), *Who Governs Southern Europe? Regime Change and Ministerial Recruitment 1850–2000*, London 2003; J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda García, *Sociología ministerial de la Restauración (1875–1902)*, „Revista de estudios políticos” 78, Octubre–Diciembre 1992, s. 71–104; J.M. Cuenca Toribio, S. Miranda García, *Sociología de los ministros de la Restauración (1902–1931)*, „Revista de estudios políticos” 75, Enero–Marzo 1992, s. 87–130.

rośnięty i w dużej części źle opłacany. Nadmiar oficerów wynikał z dziedzictwa XIX-wiecznych konfliktów. W przypadku pierwszej wojny karlistowskiej wiązało się to z inkorporacją dowódców „Carlosa V”, a również kończąca stulecie wojna z kubańskimi powstańcami stworzyła okazję do wielu awansów – ambitni ochotnicy mieli okazję dosłużyć się w boju wysokiego stopnia, tym bardziej że profesjonalni żołnierze niechętnie opuszczali europejskie garnizony, by wziąć udział w *de facto* wojnie totalnej.

Do tej inflacji niewątpliwie przyczyniła się też niestandardowa, jak na kontynentalne warunki, ścieżka kariery – awanse w hiszpańskiej armii otrzymywano znacznie szybciej niż w siłach francuskich lub pruskich¹². Skutkiem tego wszystkiego na początku XX w. w stanie aktywnej służby pozostawało prawie 500 generałów i 23 tys. innych oficerów¹³, dowodzących 80 tys. żołnierzy. Przeniesienie kilku tysięcy oficerów na płatną listę rezerwową nie zmniejszyło obciążenia budżetu wynikającego z tych proporcji¹⁴. Wynagrodzenia oficerskie pożerały zresztą większość środków ministerstwa wojny – w takim kontekście trudno polemizować z opinią, że hiszpańskie siły zbrojne nie nadawały się do prowadzenia żadnego większego konfliktu.

Iberyjski kontekst, poza wojną z 1898 r., łagodził jednak wymowę tych danych. W sytuacji właściwie nieistniejącego zagrożenia zewnętrznego armia spełniała przede wszystkim rolę policyjną, wzywając w razie zamieszek miejskich¹⁵. Cánovas wprost mówił o tym w 1890 r.: „Wojsko pozostanie na długo, być może na zawsze, zdecydowanym obrońcą ładu społecznego i niezniszczalną tamą przeciw nielegalnym wystąpieniom proletariatu, który przez przemoc nie osiągnie niczego, poza bezsensownym rozlewem swej własnej krwi”¹⁶.

Taki sposób wykorzystania sił zbrojnych był właściwie nieunikniony, zwłaszcza, że w półmilionowej Barcelonie na początku XX w. służyło około 170 policjantów¹⁷. Obowiązywał więc nieformalny podział obowiązków, związanych z represją – armia odpowiadała za miasta, zaś ład na wsiach utrzymywała Gwardia Cywilna. Te paramilitarne oddziały, utworzone w 1844 r., również pozosta-

¹² C. Boyd, *Pretorian Politics in Liberal Spain*, Chapel Hill 1979, s. 28.

¹³ J.E. Alvarez, *From Empire to Republic: The Spanish Army, 1898–1931*, [w:] J.E. Alvarez, W.H. Bowen (eds.), *A Military History of Modern Spain*, London 2007, s. 43.

¹⁴ C. Boyd, *Pretorian Politics...*, *op. cit.*, s. 29.

¹⁵ J. Lleixa, *Cien años de militarismo en España*, Barcelona 1986, s. 91–92.

¹⁶ S.G. Payne, *Politics and the Military in Modern Spain*, Stanford 1967, s. 60.

¹⁷ J. Romero Maura, *Terrorism in Barcelona and Its Impact on Spanish Politics 1904–1909*, „Past & Present” 41, 1968, s. 169.

wały związane instytucjonalnie z wojskiem – ich oficerowie musieli wywodzić się bowiem z szeregów armii¹⁸.

Interpretowanie sił zbrojnych jako narzędzia reakcji wydaje się jednak zdecydowanym anachronizmem. Wojsko „stało” osobno do tego stopnia, że oficer mógł w czasie strajku wziąć stronę protestujących robotników i doprowadzić do załagodzenia sporu z pracodawcą. Oficerowie przyswoili też szybko idee zwolenników regeneracji i opowiadali się przeciw kacykizmowi¹⁹. Wizja polityki, jaką mieli, przeniknięta była kastylijskim nacjonalizmem i przedkładaniem jedności kraju ponad wszystkie inne cele²⁰. Wyraźnie więc różniła się zarówno od koncepcji „starych” polityków Restauracji, jak i od myśli reformatorów, flirtujących z lewicą i nacjonalizmami peryferyjnymi.

Kłęska w wojnie ze Stanami Zjednoczonymi stała się impulsem do krystalizacji owej wojskowej odrębności. Między oficerami a politykami i intelektualistami zapanowała nieufność i tendencja do wzajemnego zrzucania na siebie odpowiedzialności za przegraną. Gabriel Cardona podkreślał „demonizację” armii w oczach ówczesnej opinii publicznej²¹. W tych warunkach oficerowie poczuli się obrońcami nie tylko wojskowego, ale i narodowego honoru. Owa walka o honor przybrała na przykład formę zdemolowania przez rozwścieczonych wojskowych redakcji dwóch katalońskich gazet w 1905 r. („sprawa Cu-Cut”, nazwana tak od nazwy jednego z czasopism). Atakujący nie tylko nie spotkali się z konsekwencjami – armia została wręcz nagrodzona za swoje postępowanie, gdy rok później przyznano wojskowym sądom jurysdykcję nad przestępstwami obrazy dobrego imienia sił zbrojnych. Wydarzenie można uznać za symboliczne odejście od linii twórców Restauracji.

Owa odrębność armii wiązała się w znacznym stopniu z jej profilem społecznym. W kontraście do wielu państw Europy arystokracja już pod koniec XIX w. nie miała większego wpływu na hiszpańską armię. W 1885 r. tylko 43 generałów (8,5% generalicji) posiadało tytuł szlachecki – z czego rodziny mniej niż połowy otrzymały go przed 1800 r.²² Generalicja Republiki Francuskiej w 1901 r. odzna-

¹⁸ J. Esdaile, *op. cit.*, s. 154.

¹⁹ S. Balfour, *The End of the Spanish...*, *op. cit.*, s. 173.

²⁰ G. Jensen, *Military Nationalism and the State: the Case of Fin-De-Siècle Spain*, „Nations and Nationalism” 6, 2000, no. 2, s. 257–274.

²¹ G. Cardona, *El desastre del 98 y militarismo*, [w:] C. Rozalén Fuentes, R.M. Ubeda Vilches (ed.), *La crisis de fin de siglo en la provincia de Almería: el desastre del 98*, Almería 2004, s. 269.

²² J. Busquets, *El militar de carrera en España*, Barcelona 1984, s. 66–67.

czała się znacznie silniejszym szlacheckim elementem (20% generałów dywizji)²³, nie mówiąc już o korpusach brytyjskim i pruskim.

Nie oznaczało to jednak demokratycznego charakteru wojska hiszpańskiego. Edukacja wojskowa należała do przedsięwzięć kosztownych, wykluczając karierę oficerską niższych klas społecznych. W dodatku specyficzne przepisy, regulujące funkcjonowanie akademii, dawały pierwszeństwo dzieciom oficerów – kombinacja tych czynników sprawiła, że znaczna część wyższych rangą żołnierzy była potomkami wojskowych²⁴. Dobrym przykładem jest tutaj rodzina przyszłego dyktatora. Francisco Franco Vietti pracował w administracji marynarki, otrzymując w końcu stopień odpowiadający generałowi. Jego syn, Nicolas Franco Salgado-Araujo, dosłużył się rangi admirała. Także wszyscy jego potomkowie – Nicolas, Francisco i Ramon, wybrali karierę wojskową, każdy w innej części sił zbrojnych. Również ich kuzyn, Francisco Franco Salgado-Araujo, służył w armii²⁵.

Niewątpliwie wzmocniało to specyficzną, militarystyczną socjalizację młodych żołnierzy, którzy w domach i akademiach chłonili tę samą mentalność. Dla warstw niższych pobór był natomiast przemocą, połączoną w dodatku z niesprawiedliwością. Otóż system wykupu, obowiązujący przez cały okres Restauracji, sprawiał, że nawet względnie zamożna mieszczańska rodzina mogła ocalić potomka od służby. Jeszcze w 1930 r. zaledwie 63% poborowych zostało ostatecznie wcielone do armii²⁶. Rekruci widzieli samych siebie nie jako osoby stawiające się na wezwanie ojczyzny, a jako biedaków, którzy nie mieli środków, by wyłgać się od obowiązku²⁷. Nastroje antimilitarystyczne były więc stosunkowo silnie rozpowszechnione, pogłębiając alienację wojskowych.

Podstawę korpusu oficerskiego w obliczu tych przeciwności najlepiej podsumował po latach gen. Alfredo Kindelan:

Żołnierz zaczął uznawać się za jedynego posiadacza prawdy, wśród tysięcy błędzących rodaków; jedyny sprawiedliwy, jedyny honorowy, jedyny patriota; i ta egzaltacja party-

²³ M. Mann, *Sources of Social Power*, vol. 2, s. 430–431.

²⁴ J. Busquets, *op. cit.*, s. 61–65.

²⁵ P. Preston, *Franco*, London 1993, s. 1–13; J.P. Fusi, *Franco. A Biography*, London 1987, s. 183.

²⁶ A. Quiroga, *Making Spaniards. Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923–30*, London 2007, s. 84.

²⁷ J.C. Ullman, *The Tragic Week: A Study of Anticlericalism in Spain 1875–1912*, Cambridge 1968, s. 136.

kularnego egoizmu wiodła logicznie do prób narzucenia swoich opinii innym, przy pomocy wszystkich środków, despotycznie, dyktatorsko²⁸.

Za ekstremalną formę militaryzmu hiszpańskiego uznaje się często tak zwanych *africanistas*, zapewne posuwając się nieco zbyt daleko w generalizacjach na temat tej formacji²⁹. Również opinia Tuñóna de Lary, że problem marokański był „jedną z centralnych osi”³⁰ wszystkich politycznych zawirowań w Hiszpanii pierwszej połowy XX w., wydaje się lekko przesadzona. Nie da się jednak ukryć, że krytyczne opinie na temat tej nieformalnej grupy żołnierzy mają pewne podstawy. Oni sami zresztą podkreślali wagę doświadczeń marokańskich dla swojej drogi życiowej – Francisco Franco deklarował: „bez Afryki nie mógłbym zrozumieć siebie ani ukazać się odpowiednio swoim towarzyszom broni”³¹.

Oficerowie służący w garnizonach europejskich poddani byli wpływowi szkolnictwa wojskowego i kultury militarnej. Jednocześnie stykali się nieustannie z cywilami – niejednokrotnie podczas drugiej pracy, do której zmuszani byli z powodu niskich zarobków. Zdecydowanie większe oddalenie – zarówno geograficzne, jak i mentalne – stawało się udziałem tych, którzy znajdowali się w Afryce.

Ekstremalne warunki wojny kolonialnej³² wymuszały na żołnierzach dostosowanie do specyficznego etosu. Jego najlepszym przykładem stała się Legia Cudzoziemska (właśc. *Tercio de extranjeros*), stworzona przez José Millana Astraya w 1920 r. Na obserwatorach wrażenie robiła przemoc, przenikająca codzienne funkcjonowanie formacji³³. Jednocześnie, obok kultu śmierci (okrzyk „Viva la muerte”), legionieści wyznawali fanatyczne oddanie swoim towarzyszom. Dzięki tym dwóm czynnikom oddziały mogły zachować zwartość w trakcie niezwykle krwawych walk w pierwszej połowie lat 20. „Podczas wojny marokańskiej od

²⁸ J. Busquets, *op. cit.*, s. 95.

²⁹ Zniuansowany obraz armii afrykańskiej przedstawiają: S. Balfour, P. La Porte, *Spanish Military Cultures and the Moroccan Wars, 1909-36*, „European History Quarterly” 30, 2000, no. 3, s. 307–332.

³⁰ M. Tuñón de Lara, *Poder y sociedad en España 1990–1931*, Barcelona 1992, s. 153.

³¹ P. Preston, *Franco, op. cit.*, s. 13. Trwałość tego sentymentu potwierdza córka dyktatora: J. Palacios, S.G. Payne, *Franco, mi padre*, Madrid 2008, s. 11.

³² Por. np. dokumentację dotyczącą wykorzystania przez hiszpańską armię gazów bojowych w czasie tego konfliktu: NA, WO 188/765.

³³ A. Barea, *The Forging of a Rebel*, New York 1946, s. 293–295. Por. też: P. Preston, *Comrades! Portraits from the Spanish Civil War*, London–New York–Toronto–Sydney 2006, s. 16–18.

września 1920 do października 1927 Legion stracił 45% oficerów i 38% pozostałych żołnierzy³⁴.

Jedną kwestią było oczywiście przetrwanie w czasie wojny z plemionami ryfeńskimi, a zupełnie inną – poszanowanie dla pluralizmu demokracji parlamentarnej³⁵. Oczywiście nie wszyscy *africanistas* cechowali się ową specyficzną mentalnością, przypisywaną im przez krytyków. Jednak pewne znaczenie może mieć fakt, że zdecydowana większość „białych” generałów z czasów wojny domowej (1936–1939) zaliczała się do tej grupy³⁶.

Hiszpańska armia przez cały omawiany okres daleka była od jednolitości. Do podziałów przyczyniała się przede wszystkim rywalizacja między poszczególnymi korpusami oraz między oficerami z Hiszpanii a *africanistas*. Wobec cywili starano się zachować pozory jednomyślności i nawet *africanistas* przyłączali się do ruchu Juntas Militares de Defensa, wyrażającego frustracje żołnierzy z metropolii. Jednak prasa wojskowa zdradzała konflikty, przede wszystkim w kwestii awansów. Armia Afryki opowiadała się za *méritos de guerra*, co oczywiście kłóciło się z zasadą wysługi lat, bronioną przez żołnierzy z kontynentu oraz elitarne korpusy inżynieryjne i artyleryjskie.

W czasie swoich rządów Primo de Rivera, uchodzący za zwolennika wycofania się z Afryki, zmuszony jednak został do kontynuowania wojny z Abd-el-Krimem³⁷. Z tego względu – i zapewne z nadzieją na stworzenie „swojego” korpusu oficerskiego – dyktator opowiedział się w końcu za awansami za zasługi wojenne. Doprowadziło to do ostatecznego skonfliktowania Prima z częścią armii, co nie wróżyło dobrze jego wojskowej przeciw dyktaturze. W rozstrzygnięciu sporu nie pomogło całkowite rozwiązanie korpusu artyleryjskiego, negatywnie nastawionego do owych reform³⁸. Skądinąd Primo de Rivera był pełnym oryginałem, jak na żołnierza sprawującego władzę – doprowadził bowiem do zmniejszenia budżetu wojskowego oraz dość istotnej redukcji korpusu oficerskiego³⁹.

³⁴ J.H. Galey, *Bridegrooms of Death: A Profile Study of the Spanish Foreign Legion*, „Journal of Contemporary History” 4, 1969, no. 2, s. 56.

³⁵ P.G. Zimbardo, A.C. Ferreras, S.R. Brunskill, *Social Intensity Syndrome: The Development and Validation of the Social Intensity Syndrome Scale*, „Personality and Individual Differences” 73, 2015, s. 18.

³⁶ M. Mann, *Fascists*, Cambridge 2004, s. 228.

³⁷ Na ten temat istnieje dobre opracowanie w historiografii polskiej: L. Mularska-Andziak, *Dyktatura generala Primo de Riveri a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Pułtusk 1999.

³⁸ S. Ben-Ami, *The Origins of the Second Republic in Spain*, Oxford 1978, s. 13–14.

³⁹ S.G. Payne, *Politics and the Military in Modern Spain...*, *op. cit.*, s. 241.

Oprócz części *africanistas*, którzy zawdzięczali dyktatorowi wyższe stopnie, armia raczej nie żałowała jego odejścia. Lata 1923–1930 udowodniły wojskowym, że zarządzanie państwem różni się od dowodzenia dywizją – świadomość ta wpędziła nadaktywne do tej pory siły zbrojne w polityczną bierność i sprawiła, że nie zdecydowały się one na obronę upadającej monarchii.

Kościół i polityka

Działacz socjalistyczny Julio Alvarez del Vayo, urodzony w 1890 r., wspominał:

Dwa główne filary Hiszpanii mego dzieciństwa to ołtarz i tron⁴⁰. Z kolei Henry Buckley, brytyjski katolik, który jako reporter trafił do Madrytu w 1929 roku, pisał: „Byłem zszokowany [...] biedą chłopów. Nie mogłem pogodzić tego z religią. [...] czułem, że w Hiszpanii ludzie, którzy najgłośniejszym wyznawali swoją katolicką wiarę, byli najbardziej odpowiedzialni za egzystencję niepiśmiennych mas [...]. Prawdopodobnie moja reakcja była raczej dziecinna, ale czułem, że nie mogę się otwarcie wiązać z hiszpańskimi katolikami nawet poprzez chodzenie do kościoła⁴¹.”

Wbrew jednak powyższym uwagom, wpisującym się dobrze w wizję „kraju inkwizycji”, relacje między Kościołem a władzami były w okresie restauracji co najmniej dwuznaczne. W klasycznych już monografiach William Callahan opisał główny konflikt na linii państwo–religia w XIX i XX w.

Popularne było analizowanie historii hiszpańskiego kościoła jako długiego continuum między czasami Ferdynanda i Izabelli a latami przed i podczas wojny domowej. Jednak organizacja, pozycja ekonomiczna i mentalność Kościoła w XIX i XX stuleciu różniły się znacząco od tych z okresu Dawnego Reżimu⁴².

XVIII w. charakteryzował niewątpliwy triumf regalizmu – nazywanego przez jego klerykalnych przeciwników „jansenizmem”. Karol IV mógł rozpo-

⁴⁰ J. Alvarez del Vayo, *Edukacja radykała*, Warszawa 1963, s. 15.

⁴¹ H. Buckley, *The Life and Death of the Spanish Republic*, London–New York 2013, s. 66–67. Nie oznaczało to jednak utraty wiary Brytyjczyka.

⁴² W.J. Callahan, *Church, Politics, and Society in Spain 1750–1874*, Cambridge–London 1984, s. 1. Drugą istotną pracą autora jest *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, Washington DC 1998.

cząc sprzedaż ziemi kościelnej⁴³ – nie spotykało się to jednak z apokaliptycznymi w tonie protestami, jakie miały miejsce w czasie tak zwanej dezamortyzacji rozpoczętej przez rząd Juana Álvareza Mendizábala kilka dekad później⁴⁴. Podobnie wygnanie jezuitów w 1769 r. nie było postrzegane jako zamach na religię.

Wizja świata, jaką mieli ludzie Kościoła (a przynajmniej ich większość), uległa jednak gruntownej zmianie w czasie wojen z rewolucyjną Francją oraz podczas późniejszej inwazji napoleońskiej. W tym nowym „prorockim i teokratycznym”⁴⁵ schemacie intelektualnym każda próba modernizacji urastała do rangi ataku na wiarę. Jednak kolejne rządy, aż do czasu II Republiki i Franco włącznie, nie rezygnowały z regalistycznych aspiracji⁴⁶.

Z wyjątkiem konstytucji republikańskiej wszystkie ustawy zasadnicze obowiązujące od 1812 do 1931 r. podkreślały katolicki charakter państwa hiszpańskiego. Nie inaczej sytuacja wyglądała w przypadku konstytucji z 1876 r. (artykuł 11) – jednak do czasu jej uchwalenia liberalizm stał się głównym źródłem zła dla znaczącej części księży i działaczy katolickich. Intensywność, z jaką sprzeciwiali się tej doktrynie, wyróżniała ich nawet na tle reszty Europy⁴⁷. Profesor Juan Orti y Lara pisał o „trądzie liberalizmu”, zaś dla Ramona Nocedała był to „grzech gorszy w swej naturze niż rabunek, morderstwo czy cudzołóstwo”⁴⁸.

Jeszcze w 1929 r. wierni mogli natrafić w popularnym katechizmie na poniższy fragment:

P[ytanie]: Jakiego rodzaju grzechem jest liberalizm?

O[dpowiedź]: [Jest to] Bardzo poważny grzech przeciw wierze.

P: Czy jest dozwolone dla katolika nazywać się liberałem?

O: Nie, panie.

P: Czy katolicy mogą aprobować liberalizm w całości lub w części, przyjmując nazwę „katolickich liberałów”?

⁴³ D. Ringrose, *op. cit.*, s. 175.

⁴⁴ W.J. Callahan, *Church, Politics, and Society in Spain*, *op. cit.*, s. 158–166; R. Carr, *op. cit.*, s. 170–176; T. Miłkowski, *Kościół w społeczeństwie hiszpańskim XIX i XX wieku. Od mnichów na wojnie do wojny z mnichami*, Łask 2006, s. 30–31.

⁴⁵ W.J. Callahan, *Church, Politics, and Society in Spain*, *op. cit.*, s. 84.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 96. Trudno powiedzieć, na ile politycy hiszpańscy mieli świadomość tej ciągłości. Portugalscy republikanie wprost odwoływali się do dziedzictwa oświeceniowego regalizmu i polityki markiza Pombala. D.G. Wheeler, *Republican Portugal. A Political History 1910–1926*, Madison 1978, s. 57–58.

⁴⁷ J.N. Schumacher, *Integrism: A Study in Nineteenth-Century Spanish Politico-Religious Thought*, „The Catholic Historical Review” 48, 1962, no. 3, s. 343.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 347, 356. Por. też: L. Morote, *El pulso de España*, Madrid 1904, s. 337.

O: Nie, panie, ponieważ katolicy nie mogą aprobować w całości lub części czegoś, co Kościół musiał potępić.

P: Jakiego rodzaju grzechem jest głosowanie na liberałów w czasie wyborów?

O: Zazwyczaj [jest to] grzech śmiertelny⁴⁹.

Wypowiedzi te nabierają antysystemowego wydźwięku, zarówno w kontekście rodowodu hiszpańskiego umiarkowanego konserwatyizmu (*moderados*), jaki i działalności kluczowych figur Restauracji⁵⁰. W końcu Cánovas rozpoczął karierę w Unii Liberalnej gen. O'Donella, zaś Alfons XII w wydanym przed wstąpieniem na tron „Manifeście z Sandhurst” deklaratywnie, że nie przestanie być „dobrym katolikiem, ani, jako człowiek [XIX] wieku, prawdziwym liberałem”⁵¹.

Wciągnięcie Kościoła do systemu władzy musiało się więc odbyć za pomocą koncesji połączonych ze środkami nacisku. Władze nie wahały się w początkowym okresie Restauracji cenzurować prasy kościelnej⁵² ani korzystać z prawa mianowania biskupów, przyznanego jeszcze w konkordacie z 1851 r., by wykreować przychylniejszy dla siebie episkopat. Równocześnie przywrócono finansowanie kleru, a także przymknięto oko na ponowny rozwój życia zakonnego⁵³. Najbardziej jednak oburzało kolejne pokolenia liberałów i szeroko pojętej lewicy odnowienie wpływu Kościoła na edukację – zarówno w placówkach prowadzonych przez osoby duchowne, jak i poprzez prawo kontrolowania programu nauczania w szkołach państwowych.

Taktyka Cánovasa przyniosła spore efekty – trudno przecenić legitymizację, jaką dawali reżimowi Alfonsa XII biskupi zasiadający w senacie, oraz uznanie ze strony papieża⁵⁴. Niemniej Kościół hiszpański nie był nigdy monolitem, jakim widzieli go antyklerykałowie – stąd trudności z okiełznaniem wywrotowej retoryki integrystów i karlistów oraz sympatyzujących z nimi biskupów⁵⁵. Mimo wszystko wydaje się, że z biegiem lat większość katolików zaakceptowała mo-

⁴⁹ Za: F. Lannon, *The Socio-Political Role of the Spanish Church – A Case Study*, „Journal of Contemporary History” 14, 1979, no. 2, s. 204.

⁵⁰ S.G. Payne, *Spanish Conservatism 1834–1923*, „Journal of Contemporary History” 13, 1978, no. 4, s. 765–789.

⁵¹ M.A. Lario González, *Alfonso XII, católico y liberal*, „Bulletin d’histoire contemporaine de l’Espagne” 32–36, 2003, s. 171.

⁵² W.J. Callahan, *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, *op. cit.*, s. 29.

⁵³ *Ibidem*, s. 190; A. Shubert, *A Social History of Modern Spain*, London 1990, s. 150.

⁵⁴ J. Anadón Benedito, *Constitucion y funciones del senado en el reinado de Alfonso XII*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Madrid 1993 (Universidad Complutense), s. 241–242; E.R. Beck, *op. cit.*, s. 169.

⁵⁵ O. Chadwick, *A History of the Popes 1830–1914*, Oxford 1998, s. 454–465.

narchię, nie kojarząc już jej z partią liberalną, której działacze skądinąd nie wahałi się w grze politycznej sięgać po retorykę antyklerykalizmu.

Dezamortyzacja złamała pozycję Kościoła jako posiadacza ziemskiego, ale nie naruszyła dóbr, jakie miał on w miastach. Dzięki temu nadal dysponował znaczącą siłą ekonomiczną, która przekładała się na wpływy – zwłaszcza po połączeniu z nowoczesnymi metodami mobilizowania wiernych⁵⁶. Kościelne instytucje zapewniały edukację znacznej liczbie dzieci i młodzieży – aczkolwiek w 1917 r. bezpłatne wykształcenie odbierało w nich tylko około 134 tys. uczniów⁵⁷. W dodatku szkoły prowadzone przez duchownych mocno podkreślały klasowe różnice między dziećmi uczęszczającymi do szkół z czesnym i tymi, korzystającymi z darmowych placówek – co budziło raczej frustrację niż wdzięczność uboższych⁵⁸.

Zarówno hierarchowie, jak i kaznodzieje nie ukrywali zresztą, że panujący porządek społeczny – w odróżnieniu od politycznego – jest dla nich rzeczą bezdyskusyjną. W 1883 r. jeden z duchownych wyraził to wprost:

Jest pożądane i bardzo odpowiednie, by robotnik szanował władze [...]. Posłuszni robotnicy [...] nie buntują się i nie biorą udziału w strajkach [...]. Oddanie pracy i jej miłość są uznawane za konieczne dla robotnika [...] niech więc urzyc pracę [...] jako religijny obowiązek, którego dokładne wypełnianie będzie nagrodzone w Niebie⁵⁹.

Z kolei w 1909 r. katalońscy biskupi przyznawali: „ludzie rewolucji wiedzą, że Kościół jest najmocniejszą ostoją społeczeństwa i narodu”⁶⁰.

Podejście owo było jednym z czynników, które uniemożliwiły rozwój katolickich związków zawodowych na szerszą skalę. Doprowadziło także do wzrastającego antyklerykalizmu, w tym także o charakterze antyreligijnym. O ile dawni republikanie raczej nie występowali przeciw katolicyzmowi – Emilio Castelar żądał wręcz rozdziału Kościoła i państwa, powołując się na Ewangelię – o tyle nowe pokolenia lewicy zaczęły budować swoją tożsamość na opozycji wobec

⁵⁶ J. de la Cueva, *The Assault on the City of the Levites: Spain*, [w:] C. Clark, W. Kaiser (eds.), *Culture Wars Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge 2003, s. 181–201.

⁵⁷ W.J. Callahan, *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, *op. cit.*, s. 226; M. Vincent, *op. cit.*, s. 67–68.

⁵⁸ F. Lannon, *The Socio-Political Role of the Spanish Church*, *op. cit.*, s. 199–200. Podobnie niechęć powodowana była gospodarczą działalnością Kościoła: J.C. Ullman, *op. cit.*, s. 48.

⁵⁹ S.G. Payne, *Spanish Catholicism. An Historical Overview*, Madison 1984, s. 119.

⁶⁰ W.J. Callahan, *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, *op. cit.*, s. 79.

religii⁶¹. Wizja świata antyklerykałów przypominała skądinąd ówczesne fantazje antysemitki – księży ukazywano jako źródło wszelkiego zła spotykającego Hiszpanię. Satyry publikowane w piśmie „El Motin” prezentowały ich pod postaciami zwierzęcymi (węże, pająki, kruki), a artykuły podkreślały skłonność duchowieństwa do rozpusty i chciwości⁶².

Kościół z kolei kontynuował obronę rządu dusz w sposób tyleż agresywny, co symboliczny – na przykład odmawiając pochówku osobom uznawanym za niewierzące lub wręcz żądając ekshumacji osób już pogrzebanych⁶³. Niektóre zresztą przedsięwzięcia religijne, z dzisiejszej perspektywy raczej neutralne, były postrzegane jako szturm na ideały laickie – mowa tu chociażby o promowaniu kultu Najświętszego Serca Jezusowego czy rozdawaniu szkaplerzy⁶⁴.

Co interesujące, skład episkopatu wyróżniał się zróżnicowaniem społecznym. Biskupi pochodzili przede wszystkim z klas średnich, ale synem robotnika był Victoriano Guisasola, arcybiskup Toledo w latach 1914–1920, który to tytuł wiązał się ze stanowiskiem prymasa Hiszpanii⁶⁵. Pluralizm ten był jednak ograniczany przez rygorystyczny system edukacji stworzony na potrzeby kształcenia kadr duchownych – seminarzystów zniechęcano do kontaktów ze światem zewnętrznym. Również brak koordynacji działał na niekorzyść Kościoła – do 1921 r. nie istniała żadna instytucja oferująca hierarchom możliwość uzgodnienia wspólnego stanowiska, a i powołana w owym roku rada skupiała wyłącznie arcybiskupów. Ta niekoherencja blokowała właściwie wszystkie możliwości daleko idących, a potrzebnych reform, takich jak zmiana archaicznego rozkładu parafii.

Dyktatura Primo de Riveri spotkała się z żywym odzewem ze strony duchownych. Trudno powiedzieć, dlaczego akurat niestroniący od kobiet i alkoholu oficer został uznany za źródło potencjalnego katolickiego odrodzenia. Niemniej

⁶¹ E. Sanabria, *Republicanism and Anticlerical Nationalism in Spain*, New York 2009, s. 29; C.P. Boyd, *The Anarchists and Education in Spain, 1868–1909*, „The Journal of Modern History” 48, On Demand Supplement, 1976, no. 4, s. 125–170.

⁶² E. Sanabria, *op. cit.*, s. 79. Doskonałym wprowadzeniem do antysemitki imaginarius jest: G. Mosse, *Racism and Nationalism*, [w:] *idem, Fascists Revolution*, New York 1999, s. 55–68.

⁶³ M. Thomas, *The Faith and the Fury: The Construction of Anticlerical Collective Identities in Spain 1874–1931*, „European History Quarterly” 43, 2013, no. 1, s. 73–95. Zdarzały się też „odwrotne” przypadki utrudniania przez księży cywilnego pochówku: P. Radcliff, *From Mobilization to Civil War. The Politics of Polarization in the Spanish City of Gijon 1900–1937*, Cambridge 1996, s. 208–209.

⁶⁴ F. Lannon, *Privilege, Persecution and Prophecy. The Catholic Church in Spain 1875–1975*, Oxford 1987, s. 29–32; E. Sanabria, *op. cit.*, s. 74.

⁶⁵ W.J. Callahan, *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, *op. cit.*, s. 182; J.M. Cuenca Toribio, *Sociología de una élite de poder de España e Hispanoamérica contemporáneas. La jerarquía eclesiástica, 1789–1965*, Córdoba 1976, s. 215–217.

faktycznie w czasie jego rządów Kościół odniósł pewne korzyści, przynajmniej na krótką metę. Odnotować można chociażby wyrzucanie z pracy nauczycieli cieszących się opinią „bezbożników”. Jak zauważył Shlomo Ben-Ami, „nie tylko nieefektywna administracja, ale także kościelna presja mogła odpowiadać za to, że w 1929 roku tysiące klas szkół podstawowych pozbawionych było nauczycieli, kiedy cztery tysiące z nich oczekiwało na przydział”⁶⁶. Primo de Rivera podjął też próbę przyznania katolickim uczelniom prawa nadawania tytułów naukowych, co jednak spotkało się z gwałtownym protestem ze strony studentów i profesorów państwowych uniwersytetów.

Rządy generała wydają się okresem ostatecznej krystalizacji koncepcji narodowego katolicyzmu (*nacionalcatolicismo*) – owej syntezy kastylijskiego nacjonalizmu i „kontrreformacyjnego” katolicyzmu, która w formie literackiej zaprezentowana została w dziełach Marcelino Menendezza Pelayo⁶⁷, zaś pełnej realizacji doczekała się w czasie dyktatury Franco⁶⁸. Wbrew dawnym interpretacjom nie był to związek oczywisty. Nacjonalizm do drugiej połowy XIX w. uznawano za ideologię liberalną lub wręcz rewolucyjną, a karliści podkreślali ponadnarodowy charakter swojej ideologii. W oficjalnym dyskursie dyktatury katolicyzm miał być nieodzownym elementem narodowości hiszpańskiej, chociaż Primo nie sympatyzował bynajmniej z tendencjami ultramontańskimi. Odczytać tu można zresztą istotne przesunięcie akcentów – dla Menendezza Pelayo to religia była centrum, z którego promieniowały wartości, utwierdzane przez uczucia narodowe. Dla Prima zaś istotne znaczenie miał tak naprawdę nacjonalizm, umacniany przez religię⁶⁹.

12 kwietnia 1931 r. biskup Mateo Mugica zalecał wybór kandydatów monarchistycznych. Chyba trudno o bardziej symboliczne podkreślenie związków Kościoła z reżimem, który miał upaść w ciągu dwóch dni. Jeden z uczniów prowadzonego przez zakonników kolegium wspominał zachowanie dyrektora po nadejściu wieści o proklamowaniu republiki: „Krytykował Hiszpanów za niewdzięczność wobec króla, chwalił służbę, jaką monarcha oddawał narodowi,

⁶⁶ S. Ben-Ami, *Fascism from Above*, *op. cit.*, s. 105.

⁶⁷ D.W. Foard, *The Spanish Fichte: Menendez y Pelayo*, „Journal of Contemporary History” 14, 1979, no. 1, s. 83–97.

⁶⁸ M. Młeczak, *Polityka kulturalna Hiszpanii frankistowskiej*, „Kultura i Historia” 29, 2016. Tam też dalsza literatura.

⁶⁹ Szerzej na ten temat: A. Quiroga, *op. cit.*, s. 131, 145.

przywoływał przykład Królów Katolickich, którzy zjednoczyli naród. Pod koniec był bliski łez, tak jak i my⁷⁰.

W okresie republiki hierarchowie wchodzili z opinią reakcjonistów, darzonych nienawiścią lub co najmniej obojętnością sporej części społeczeństwa. Z drugiej – w tym drobni posiadacze ziemscy z północy kraju, skupieni w CONCA (Confederacion Nacional Catolica Agraria)⁷¹.

Kościół dysponował także siecią szkół, gazet oraz elitarnymi ugrupowaniami o charakterze kulturalnym – które wszakże łatwo mogły przybrać cechy ruchu politycznego. Angel Herrera, lider ACNP – Asociaci6n Cat6lica Nacional de Propagandistas – należał w okresie II Republiki do najważniejszych organizatorów odrodzenia prawicy. Sama zaś ACNP stanowiła stosunkowo niewielkie (kilkaset osób), ale bardzo wpływowe stowarzyszenie – w jego skład wchodzili bowiem członkowie elit kulturalnych i intelektualnych młodego pokolenia. Organizacja uchodziła też za „głowę” dużo większej Akcji Katolickiej.

Podsumowanie

Zarówno Kościół instytucjonalny, jak i wojsko stanowiły wyróżniające się elementy społeczeństwa Hiszpanii w okresie Restauracji. Chociaż dalekie od jednomyślności, cechowały się na tle ówczesnego życia publicznego stosunkowo dużym stopniem koherencji. Nie była ona jednak tak silna, by umożliwić wojskowym lub duchowym precyzyjne ingerencje w życie polityczne przez dłuższy czas. Gdy już do takiej ingerencji dochodziło, zazwyczaj po kilku latach jej skutki były dokładnie odwrotne od zamierzonych. *Pronunciamientos* z pierwszej połowy XIX w. spowodowały ograniczenie przez Cánovasa udziału wojska w polityce. Z kolei dyktatura Primo de Rivero doprowadziła do upadku monarchii i reform Manuela Azanii, postrzeganych przez oficerów jako uderzające w fundamenty armii.

Również linia Kościoła okazała się zgubna – zdobyte przezeń wpływy wiodły do wzrostu nastrojów antyklerykalnych. Skutkiem tychże było antykościelne

⁷⁰ R. Fraser, *Blood of Spain. The Experience of Civil War 1936–1939*, Harmondsworth 1981, s. 40.

⁷¹ S.G. Payne, *Spanish Catholicism*, *op. cit.*, s. 145–146; W.J. Callahan, *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, *op. cit.*, s. 144–147; M. Blinkhorn, *Land and Power in Arcadia: Navarre in the Early Twentieth Century*, [w:] R. Gibson, M. Blinkhorn (eds.), *Landownership and Power in Modern Europe*, London 1991, s. 225–226.

ustawodawstwo okresu II Republiki oraz pogromy duchownych w czasie późniejszej wojny domowej.

Jednak owe ingerencje, jakkolwiek nieudolne wydawać by się mogły, skutkowały w końcu trwałą zmianą sytuacji politycznej kraju. Rola Kościoła i armii nie zmniejszyła się po upadku monarchii. Obie te instytucje stosunkowo szybko stały się ważnym czynnikiem sprzyjającym odrodzeniu się prawicy parlamentarnej, zaś po 1936 r. stanowiły fundament nowo tworzonego państwa frankistowskiego⁷². Dopiero zmiany wewnątrz tych segmentów, jakie zaszły w ostatnich kilkunastu latach dyktatury Franco, umożliwiły trwałe ustanowienie demokracji liberalnej w Hiszpanii.

⁷² Por. M. Mleczak, *Wojna domowa, frankizm, przemoc*, „Arcana” 5, 2016, nr 131, s. 151–167.

Bibliografia

Archiwalia

National Archives (Kew), FO 371; WO 188.

Wspomnienia

Alvarez del Vayo J., *Edukacja radykała*, Warszawa 1963.

Barea A., *The Forging of a Rebel*, New York 1946.

Buckley H., *The Life and Death of the Spanish Republic*, London-New York 2013.

Morote L., *El pulso de España*, Madrid 1904.

Opracowania

Alvarez J.E., Bowen W.H. (eds.), *A Military History of Modern Spain*, London 2007.

Alvarez Junco J., Shubert A. (eds.), *Spanish History Since 1808*, New York 2004.

Anadón Benedido J., *Constitucion y funciones del senado en el reinado de Alfonso XII*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Madrid 1993 (Universidad Complutense).

Balfour S., La Porte P., *Spanish military cultures and the Moroccan wars, 1909–36*, „European History Quarterly” 30, 2000, no. 3.

Balfour S., *The End of the Spanish Empire 1898–1923*, Oxford 1997.

Beck E.R., *A Time of Triumph and of Sorrow: Spanish Politics during the Reign of Alfonso XII, 1874–1885*, London 1979.

Ben-Ami S., *The Origins of the Second Republic in Spain*, Oxford 1978.

Ben-Ami S., *Fascism from Above. The Dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923–1930*, Oxford 1983.

Boyd C. P., *The Anarchists and Education in Spain, 1868–1909*, „The Journal of Modern History” 48, On Demand Supplement 1976, no. 4.

Boyd C., *Pretorian Politics in Liberal Spain*, Chapel Hill 1979.

Busquets J., *El militar de carrera en España*, Barcelona 1984.

Callahan W.J., *Church, Politics, and Society in Spain 1750–1874*, Cambridge–London 1984.

Callahan W. J., *The Catholic Church in Spain, 1875–1998*, Washington DC 1998.

Cardona G., *El problema militar en España*, Madrid 1990.

Carr R., *Spain 1808–1975*, Oxford 1982.

Chadwick O., *A History of the Popes 1830–1914*, Oxford 1998.

Christiansen E., *The Origins of Military Power in Spain 1800–1854*, Oxford 1967.

Cuenca Toribio J.M., *Sociología de una élite de poder de España e Hispanoamérica contemporáneas. La jeraquía eclesiástica, 1789–1965*, Cordoba 1976.

Cuenca Toribio J.M., Miranda Garcia S., *Sociología ministerial de la restauracion (1875–1902)*, „Revista de estudios políticos” 78, Octubre–Diciembre 1992.

- Cuenca Toribio J.M., Miranda Garcia S., *Sociología ministerial de la restauración (1902–1931)*, „Revista de estudios políticos” 75, Enero–Marzo 1992.
- de la Cueva J., *The Assault on the City of the Levites: Spain*, [w:] C. Clark, W. Kaiser (eds.), *Culture Wars Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge 2003.
- Esdaile C.J. *Spain in the Liberal Age: From Constitution to Civil War 1808–1939*, Oxford 2000.
- Foard D.W., *The Spanish Fichte: Menendez y Pelayo*, „Journal of Contemporary History” 14, 1979, no. 1.
- Fraser R., *Blood of Spain. The Experience of Civil War 1936–1939*, Harmondsworth 1981.
- Fusi J.P., *Franco. A Biography*, London 1987.
- Galey J.H., *Bridegrooms of Death: A Profile Study of the Spanish Foreign Legion*, „Journal of Contemporary History” 4, 1969, no. 2.
- Gibson R., Blinkhorn M. (eds.), *Landownership and Power in Modern Europe*, London 1991.
- Jensen G., *Military Nationalism and the State: the Case of Fin-De-Siècle Spain*, „Nations and Nationalism” 6, 2000, no. 2.
- Lannon F., *Privilege, Persecution and Prophecy. The Catholic Church in Spain 1875–1975*, Oxford 1987.
- Lannon F., *The Socio-Political Role of the Spanish Church – A Case Study*, „Journal of Contemporary History” 14, 1979, no. 2.
- Lario González M. A., *Alfonso XII, católico y liberal*, „Bulletin d’histoire contemporaine de l’Espagne” 32–36, 2003.
- Lleixa J., *Cien años de militarismo en España*, Barcelona 1986.
- Linz J.J., Jerez M., Corzo S., *Ministers and Regimes in Spain: From the First to Second Restoration, 1874–2002*, [w:] P. Tavares de Almeida, A. Costa Pinto, N. Bermeo (eds.), *Who Governs Southern Europe? Regime Change and Ministerial Recruitment 1850–2000*, London 2003.
- Mann M., *Fascists*, Cambridge 2004.
- Mann M., *Sources of Social Power*, vol. 2, Cambridge 1993.
- Martin B., *The Agony of Modernization. Labor and Industrialization in Spain*, Ithaca 1990.
- Martínez Cuadrado M., *Restauración y crisis de la monarquía (1874–1931)*, Madrid 1991.
- Miłkowski T., *Kościół w społeczeństwie hiszpańskim w XIX i XX wieku. Od mnichów na wojnie do wojny z mnichami*, Łask 2006.

- Mleczak M., *Polityka kulturalna Hiszpanii frankistowskiej*, „Kultura i Historia” 29, 2016.
- Mleczak M., *Wojna domowa, frankizm, przemoc*, „Arcana” 5, 2016, nr 131.
- Mosse G., *Fascists Revolution*, New York 1999.
- Mularska-Andziak L., *Dyktatura generala Primo de Rivery a hiszpańskie tradycje imperialne 1923–1930*, Pułtusk 1999.
- Palacios J., Payne S.G., *Franco, mi padre*, Madrid 2008.
- Payne S.G., *Politics and the Military in Modern Spain*, Stanford 1967.
- Payne S.G., *Spanish Catholicism. An Historical Overview*, Madison 1984.
- Payne S.G., *Spanish Conservatism 1834–1923*, „Journal of Contemporary History” 13, 1978, no. 4.
- Preston P., *Comrades! Portraits from the Spanish Civil War*, London–New York–Toronto–Sydney 2006.
- Preston P., *Franco*, London 1993.
- Quiroga A., *Making Spaniards. Primo de Rivera and the Nationalization of the Masses, 1923–30*, London 2007.
- Radcliff P., *From Mobilization to Civil War. The Politics of Polarization in the Spanish City of Gijon 1900–1937*, Cambridge 1996.
- Ringrose P., *Spain, Europe and the „Spanish Miracle” 1700–1900*, Cambridge 1998.
- Romero Maura J., *Terrorism in Barcelona and Its Impact on Spanish Politics 1904–1909*, „Past & Present” 41, 1968.
- Romero Salvado F.J., *Spain 1914–1918. Between War and Revolution*, London 1999.
- Rozalén Fuentes C., Ubeda Vilches R.M. (ed.), *La crisis de fin de siglo en la provincia de Almería: el desastre del 98*, Almería 2004.
- Sanabria E., *Republicanism and Anticlerical Nationalism in Spain*, New York 2009.
- Shubert A., *A Social History of Modern Spain*, London 1990.
- Schumacher J.N., *Integrism: A Study in Nineteenth-Century Spanish Politico-Religious Thought*, „The Catholic Historical Review” 48, 1962, no. 3.
- Storm E., *The Rise of the Intellectual Around 1900: Spain and France*, „European History Quarterly” 32, 2002, no. 2.
- Thomas M., *The Faith and the Fury: The Construction of Anticlerical Collective Identities in Spain 1874–1931*, „European History Quarterly” 43, 2013, no. 1.
- Tuñón de Lara M., *Poder y sociedad en España 1990–1931*, Barcelona 1992.
- Ullman J.C., *The Tragic Week: A Study of Anticlericalism in Spain 1875–1912*, Cambridge 1968.
- Wheeler D.G., *Republican Portugal. A Political History 1910–1926*, Madison 1978.
- Vincent M., *Spain 1833–2002. People and State*, Oxford 2007.

Zimbardo P.G., Ferreras A.C., Brunskill S.R., *Social Intensity Syndrome: The Development and Validation of the Social Intensity Syndrome Scale*, „Personality and Individual Differences” 73, 2015.

Marcin Mleczak
(Jagiellonian University, Kraków)

SOCIAL SEGMENTS OF THE SPANISH RESTORATION (1874–1931)

Summary

The social makeup of the Spanish Restoration (1874–1931) has been frequently analysed from the class perspective. In this view, important institutions such as the army or the Catholic Church were simply tools used by the reactionary classes (the aristocracy, landowners and the high bourgeoisie). Nevertheless, this interpretation overestimates the social coherency of these institutions. Michael Mann’s concept of social segments is better suited to appreciate the role of the Church and the army in Spanish society. Both bodies were characterised by internal class differences and both created a specific ethos and ideology. Sometimes, they were pillars of the political system, while on others they acted as enemies of the power elites. Despite their strong influence on politics, culture and the economy, neither of the segments was able to be hegemonic element in Spanish political life in the long-term. Only the extraordinary environment of the Civil War (1936–1939) created a situation when both the army and the Church co-operated in the creation of the long dictatorship of Francisco Franco, which synthesized religion and military ideals.